

*Azərbaycan folklorundan yeni nümunələr**Etibar TALIBLI**Bakı Dövlət Universiteti**dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***QUBADLI BÖLGƏSİNDƏN YAZIYA ALINMIŞ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR**

Burada təqdim edilən atalar sözləri və məsəlləri 2015-2019-cu illərdə Nailə İmanlının dilindən yazıya almışdır. Nailə xanım 1934-cü ildə Qubadlı rayonunun Qayalı kəndində anadan olmuşdur. Ali təhsillidir. Uzun müddət Qubadlının müxtəlif kəndlərində müəllim işləmişdir. Rayonun ermənilər tərəfindən işğalından sonra köçkün kimi Bakı şəhərində məskunlaşmışdır. Nailə ana yaddaşında və nitqində xalq danışığı dilinin zənginliyini böyük mühafizəkarlıqla qoruyub-saxlamış el ağbircəyidir. Hər görüşümüzdə onun “biz tərəfdə belə deyilir”, “anam belə deyərdi” sözlərindən sonra sanki bir sehrli boxça açılır, elin folklor və dil yaddaşında hiyf olunmuş tükənməz bir xəzinə ilə tanış olursan. Bu xəzinədə mifoloji təfəkkürün izləri, mərasim folklorundan parçalar, maraqlı nağıllar, yanıqlı bayatılar, tərəkəmə-elat həyat tərzini əks etdirən etnoqrafik materiallarla qarşılaşırsan. Ən əsası isə onun atalar sözü və məsəlləri, xalq deyimlərini – müxtəlif frazeoloji ifadələri gözəl bilməsi və çox işlətməsidir.

Nailə ana ilə beş il ərzində müxtəlif fasilələrlə (bu fasilələr bəzən bir neçə gün, bəzən bir neçə ay çəkmişdir) çoxsaylı görüşlərimiz olmuşdur. Bu görüşlər üst-üstə səksən saatlıq səs yazısı ilə – müxtəlif folklor janrlarına aid mətnlərin əldə edilməsi ilə nəticələnmiş oldu. Aradakı fasilələrdə Nailə ana da bəkar dayanmamış, yadına düşənləri məktəbli dəftərlərinə yazmışdır. On dəftər də belə ərsəyə gəlmişdir.

Atalar sözü və məsəlləri Nailə anadan necə topladıq? Bir qismini məhz bu mövzuya həsr etdiyimiz söhbətlərdə qeydə aldıq. Atalar demişkən, söz sözü çəkər. Bir qismini söyləyici özü yadına düşdükcə dəftərlərə yazmışdır. Bunları da sonradan onun özünə bir daha söyləmiş, səsini yazmışam. Bir qismini isə danışdığı nağıl, rəvayət, əhvalat, xatirə mətnlərindən seçmişik. Ümumiyyətlə, Nailə ana, təhkiyəsində atalar sözü və ya məsəllərdən istifadə etməyi, danışdığı əhvalatı, epik nümunəni onlarla tamamlamağı xoşlayır. Bu onun söləyicilik tərzinə xasdır. Bu zaman “*necə deyirlər*”, “*belə yerdə deyiblər*” kimi formullardan da istifadə edir.

Uzunmüddətli təmasımıza, davamlı söhbətlərimizə, müşahidələrimizə əsaslanaraq, onu qətiyyətlə qeyd edirik ki, Nailə ananın söylədiyi atalar sözləri, məsəllər və digər janrlara aid folklor nümunələri, onun ali təhsilli olmasına baxmayaraq, kitab mənşəli deyil. Söylənmiş nümunələr informatorun mütaliəsindən deyil, ata-analardan, nənə-babalardan eşitdiklərinin yaddaşında mühafizə olunmasından gəlir. Söhbət burada sırf şifahi ötürülmədən gedir. Çoxsaylı görüşlərimizdə “bunu kimdən eşitmisən” və yaxud “harada eşitmisən” suallarımıza yadında qalanlardan konkret adlar çəkməklə cavab verib, xatırlaya bilməyəndə “yadımdan çıxıb e...” deyərək üstündən keçib. Çoxunu anasından eşidib. Dayısından, Gülüş bibisindən, Əliqulu kəndində işləyərkən (1957-1965) oradakı yaşlı qadınlardan eşitdikləri var. Doğulduğu Qayalı, sonralar yaşadığı Mahmudlu kəndində istinad etdikləri adamlar var. Məsələn, bəyənəmzliyin sərt ifadəsi olan “*İtdə tamırım var, onda yox*” (tamır – nəfs, tamah mənasındadır) məsəlini Mahmudlu kəndində oğlu qız qaçırılmış bir qadının dilindən eşitdiyini təfərrüatı ilə danışmışdır.

Nailə anadan qeydə aldığımız atalar sözləri və məsəlləri işləklik dərəcəsinə, müvafiq toplularda nəşr olunub-olunmamasına görə, şərti olaraq, belə qruplaşdırmaq olar: 1.

ümummilli folklor örnəyi kimi geniş yayılmış və əsas nəşrlərdə əks olunanlar (bu qəbil örnəkləri burada verməməyə çalışmışıq); 2. xalq arasında məşhur və məlum olsa da, əsas toplulara düşməyənlər; 3. məlum atalar sözü və məsəllərin fərqli ekvivalentləri yaxud variantları; 4. Regional-lokal səciyyəli orijinal örnəklər.

Qeydə aldığımız atalar sözləri və məsəllər arasında elələri var ki, çox məşhurdur, bəllidir, işləkdir. Lakin əsas atalar sözləri nəşrləri ilə (1; 2; 3.) tutuşduranda aydın olur ki, onlar nəşrlərə düşməyib. Məsələn, “*Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi*”, “*Hər şərdə bir xeyir var*”, “*İgidin adını eşit, üzünü görmə*”, “*Tora həmişə qızıl balıx düşməz*”, “*Burda Kərəmi ağlamax tutdu*” və s. Bu bir daha onu göstərir ki, xalqımızın yaşayan paremioloji fondu olduqca zəngindir və örnəklərinin qeydə alınması işini heç vaxt bitmiş saymaq olmaz.

Söyləyicidən məlum atalar sözü və məsəllərin maraqlı variantlarını da əldə etmişik. Bir neçəsinə diqqət yetirək. Məsələn, “*Qarğa nə vaxtdan qırğı olub?*” Variant həm ifadə tərz, forma baxımından, həm də funksional və kontekst baxımından nəşrlərə düşmüş “*Qarğadan qırğı olmaz*” (1, s. 183; 3, s.273) variantından fərqlənir. Semantik çaları da müəyyən qədər dəyişir. “*Qarğadan qırğı olmaz*” variantında bacarıqsız, layiqsiz hər hansı bir şəxsin bacarmayacağı yüksək, pozitiv bir işə uyğunluğuna inamsızlıq hökm şəklində ifadə edilir. “*Qarğa nə vaxtdan qırğı olub?*” variantında isə, belə bir inamı ifadə edənlərə təəccüb və etiraz əks olunur.

“*Yağ yanmasa, iyi çıxmaz*”. Məşhur atalar sözünün fərqli ekvivalentini eşidirik Nailə ananın dilindən. “*Od yanmasa, tüstü(sü) çıxmaz*” (1, s. 521; 3, s. 328); “*Od olmasa, tüstü çıxmaz*” (2, s.191) variantlarında olduğu qədər fikrin sərrast, obrazlı, tutumlu ifadə olunduğunu görürük. Hər ikisində səbəb-nəticə əlaqəsi, “səbəbsiz heç bir hadisə yoxdur” yaxud “hər hadisənin bir səbəbi vardır” müddəaları xalq müdrikliyinə xas lakonik, mənalı tərzdə, mükəmməl bədii biçimdə təqdim edilmişdir.

“*Döyər-söyər ərim yox, yel aparın evim*”. Topplarda bu məsəlin müxtəlif variantları nəşr edilmişdir: “*Döyən, söyən ərim yox, yel aparın unum var*” (1, s. 283; 3, s. 144); “*Döyən, söyən ərim yox, yel aparın yunum var*” (2, s.95). Son ikisinin arasında fərq çox cüzdür, yox dərəcəsidir. *Un // yun* sözlərinin deyil, *ev* sözünün iştirak etdiyi nümunə əslində digərlərindən ciddi şəkildə fərqlənir. Bu variantda mətnin ifadə etdiyi semantika fərqlidir və o fərqli situasiyada işlənir. Nəşr olunmuş variantlarda o nəzərə çarpdırılır ki, danlayacaq ərim, kimsəm yoxdur, lakin itirə biləcəyim müəyyən şeylər (yun, un) var. Mətnə qatda itirmək ehtimalının yaratdığı narahatlıq ifadə edilir. Nailə ananın söylədiyi variantda o vurğulanır ki, mənim itirəcək heç nəyim yoxdur: nə ərim, nə evim. Ona görə də “məsəl müəllifi” heç nə üçün narahat deyil, azaddır, sərbəstdir, ən əsası heç kimdən çəkinmir. Bu məsəl uyğun vəziyyətdə və ovqatda olan insanlar tərəfindən işlədilir. Söyləyicidən semantika, kontekst eyniliyinə və ifadə yaxınlığına malik olan başqa maraqlı bir nümunə də yazıya almışdıq: “*Xoruzum yoxdu bannıya, ərim yoxdu dannıya*”.

Belə bir atalar sözü var: “*Əzizim əzizdi, canım ondan da əzizdi*” (1, s. 321; 2, s. 112; 3, s. 183). Nailə anadan qeydə aldığımız variantda deyilir: “*Əzizim əzizdi, tərbiyəsi onnan da əzizdi*”. Fikir verin, variantda bir sözün dəyişməsi atalar sözünün funksional-semantik yükünü nə dərəcədə dəyişir. Məlum nəşrlərdəki variantda o vurğulanır ki, hər hansı bir can yandırdığım yaxın adamım mənim üçün nə qədər əziz olsa da, özüm daha əhəmiyyətliyəm. Bu atalar sözü əziz bir adamı üçün həyatını təhlükəyə atmamaq, canını əziyyətə salmamaq fikrinin ifadəsi kimi də yozula bilər. Qeydə aldığımız variantda isə tərbiyə məsələsi önə çəkilir. Övladı, uşağı nə qədər sevsən, əzizləsən də, tərbiyəsi daha mühümdür. Yeri gəlsə, o, danlanmalı, hətta cəzalanmalıdır ki, həmişə düz yolda olsun.

Başqa nümunələri də müqayisəli gözdən keçirmək olar.

Məlum olan və ya nəşr olunanlar: 1. *Nə diriyə hay verər, nə öliyə pay* (2, s.187). 2. *Qazan deyir, içim qızıldı, qaşığı deyir bulayub çıxmışam* (3, s.277); *Qazan deyər: dibim qızıldır, Çömçə deyər: bulanmışam, çıxmışam* (2, s.160). 3. *Təzə kuzə suyu sərin saxlar* (1, s.599). 4. *Çörəyi çörəkçiyə, bir çörək də üstəlik* (2, s.78).

Söyləyicinin dedikləri: 1. *Haylıyana hay verməz, ağılyana pay*. 2. *Çömçə deyər yandım, yandım, // Qazan deyər bəs mən necə dayandım?* 3. *Təzə süpürgə yaxşı süpürər*. 4. *İynəni tikənin əlinə verəllər*.

Qeydə aldığımız atalar sözü və məsəllər arasında müvafiq toplularda təsadüf etmədiyimiz, lakin mənə və məzmun siqlətinə, poetik təqdimatına görə mükəmməl olan örnəklər az deyil: *Adam tamahına tüt deyər; Çox fət iş görüb, hələ bir bərəkalla da isdiyir; Dana başına bir çatı? Özü gedirdi yolunan, əcali gəldi kolunan; Vur ölüm, qanımın bahasını ver! Versən doyunca, vursan ölincə; Töş deyirəm getmir, hoş deyirəm dayanmır; Nə üsdə aşdı, nə altda qazmax; Aşığa söz dəyməz, çirkinə göz; Atın su icənə qədər qamçını ver mənə; Ay bərəkallah, sizə dərbəntdilər, həşdat adam bir putu tərətədilər; Dyağa dururam başıma vırır, otururam əyaxlarım* və s.

Bunların bir qismi ola bilsin ki, lokal səciyyə daşıyır, yalnız regional folklor mühitində işlənir: Qubadlı bölgəsinin, yaxud bir qədər geniş dairənin – Qarabağ və Zəngəzurun insanların folklor yaddaşında yaşayır, nitqində funksionallaşır. Onların və ya variantlarının başqa regional folklor mühitlərində də yaşaması istisna edilmir. Milli folklorun regionlar üzrə toplanıb yazıya alınması işinin davam etdirilməsi, atalar sözü və məsəllərin regional variantları üzərində xüsusi araşdırmaların aparılması gələcəkdə konkret hallara aydınlıq gətirə bilər.

İndilik bəzi örnəklərə diqqət yetirək. Xəsislər və xəsislik haqqında xalq müdriklərinin yaratdığı müxtəlif deyimlərlə çox qarşılaşmışıq. Bildiyimiz kimi, pulunu xərcləməyə, malını işlətməyə qıymayan, bu səbəbdən də ehtiyacı olan birinin ondan hər hansı bir maddi istəyi, təmənnası olduqda imtina edən adamlar xəsis sayılır. Nailə anadan qeydə aldığımız nümunədə xəsis adamlar haqqında deyilir: *“İlan öldürənə çomaq verməz”*. Məsələdə iki obraz var: ilan öldürmək üçün çomaq istəyən şəxs və çomağın xəsis sahibi. Burada əks olunan miniatürdə iki cəhətə fikir verək. Birincisi, çomağı istəyən şəxs olduqca çıxılmaz vəziyyətdədir: çomaq ona ölüm-dirim problemini həll etmək, həyatını xilas etmək üçün lazımdır. Bu, susuzluqdan ölmək üzrə olan birinin bir qurtum suya ehtiyacı ilə müqayisə oluna bilər. İkincisi, xəsis çomağını istəyənə bir anlıq verməklə heç bir maddi itki ilə üzləşməyəcəkdi. Bu, xərclənəsi pul, korlana bilən əşya, yeyiləsi yemək deyil. Digər tərəfdən, ilan yaxınlığında olan xəsisin həyatına da təhlükə yaranmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, o, *“ilan öldürənə çomaq vermir”*. Deməli, xəsislik düşüncəsi və vərdişi bu şəxsi insanlıqdan, humanizmdən uzaqlaşdırdığı kimi, normal, pragmatik düşüncədən də məhrum etmişdir. Bu məsələdə xəsisliyin ifrat təzahürünə uğurlu tərzdə verilən qiymət poetik tapıntı sayıla bilər.

Başqa bir örnək: *“Saxla evini təmiz, qəfil qonağın gələr, // Saxla özünü təmiz qəfil ölümün gələr”*. Bu atalar sözünə də nəşrlərdə təsadüf etmədik. Lakin onun Bakı folklor mühitində də işlənməsi mənə məlumdur. Anam onu tez-tez bu şəkildə işlədirdi: *“Evivü təmiz saxla – qəfil qonağın gələr, // Özüvü təmiz saxla – qəfil ölümün gələr”*. Onu demək istəyirəm ki, Nailə ananın söylədiyi nümunələrin arasında elələri var ki, ilk dəfə qeydə alınsa da, təkcə Qubadlı bölgəsinə aid deyil, lokalizm sayıla bilməz. Onların digər bölgələrdə də işləndiyi müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü. Toplayanı: Ə.Hüseynzadə, tərtib edəni: H.Qasımsadə. B.: Yazıçı, 1985, 690 s.
2. Atalar sözü. Tərtib və ön sözün müəllifi: C.Bəydili (Məmmədov). B.: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 264 s.
3. Atalar sözləri. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: M.Yaqubqızı, B.: “Nurlan”, 2013, 476 s.

